

UOT 94 (479.24)

S.F.Baxşəliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
baxshaliev81@mail.ru

NADİR ŞAHİ HAKİMİYYƏTƏ VƏ ƏBƏDİ ŞÖHRƏTƏ APARAN YOLUN ƏVVƏLİ

Açar sözlər: Azərbaycan, tarix, Nadir, Təhmasib, Əfşar, müharibə

Məqalədə göstərilir ki, dünya tarixində özünəməxsus yeri olan Nadir şah Əfşar türk dünyası tarixinin ən böyük dövlət və fikir dühalarından biridir. Nadirin hər b sənəti, dövləti idarəetmə sahələrindəki fəaliyyəti indiyədək elmi dövriyyədə verilməmiş faktlar əsasında təhlil edilir. Səfəvilər dövlətinin itirilmiş torpaqlarının qaytarılmasında onun xidmətlərinin əhəmiyyəti göstərilir. Nadiri hakimiyyətə aparan böyük yolun ilk dövrü mühüm və yeni olan faktlarla araşdırılır. Bildirilir ki, Nadirin xidmətləri Azərbaycan tarixində olduqca əhəmiyyətlidir.

С.Ф.Бахшалиев

НАЧАЛО ПУТИ, ВЕДУЩЕГО К ВЛАСТИ И К ВЕЧНОЙ СЛАВЕ НАДИР ШАХА

Ключевые слова: Азербайджан, история, Надир, Тахмасиб, Авшар, война

В статье указывается, что Надир шах Афшар, занимающий особое место в мировой истории является одним из величайших государственных лидеров в истории тюркского мира. Редкое военное искусство и деятельность в области государственного управления анализируются на основе фактов, которые до сих пор не исследованы в науке. Указывается важность его услуг в возвращении потерянных земель Сефевидского государства. Очень важными и новыми фактами исследуется первый этап великой дороги, ведущей его к власти. Отмечается, что услуги Надира очень важны в истории Азербайджана.

S.F.Bakshaliyev

THE BEGINNING OF THE PATH LEADING TO POWER AND ETERNAL GLORY NADIR SHAH

Keywords: Azerbaijan, history, Nadir, Tahmasib, Avshar, war

It is the beginning of the path leading to Nadir Shah to power and eternal glory. The article shows that Nadir Shah who has been place in the world's history is one of the greatest states and genius of the ideas in the history of the Turkish world. Nadir's military art and activities in the field of public administration are analyzed on the basis of the fact that they haven't been undetected till now. The important of the services of

the his is shown as the returning of lost lands. The first period of the great road which led Nadir to power is researching via important and new facts. It is informed Nadir Shah's multidisciplinary services are very important in the Turkish's world and history of Azerbaijan.

Tarix əsasən iki yerə: onu yaradana və yazana bölünür. Belə tarix yaradan hökmdarlardan biri də Oğuz tayfalarından olan Əfşarlar sülaləsinin nümayəndəsi Nadir şah Əfşardır. Dünya tarixində özünəməxsus yeri olan Nadir şah Əfşar Azərbaycan və türk tarixinin ən böyük dövlət və fikir dühalarından biridir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, rus və sovet tarixşünaslığında Azərbaycanın dövlət xadimləri və bir çox görkəmli şəxsiyyətləri kimi Nadir şahın fəaliyyəti də saxtalaşdırılmış, ona işğalçı, yadelli damğası vurulmuşdur. Bu mövqe və münasibət müəyyən dərəcədə çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığında da davam etməkdədir. Hazırda tarixçilərimiz və sadə vətəndaşlarımız arasında Nadir şahı münasibətdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri Nadir şah Əfşarı Səfəvilər sülaləsinə xəyanətdə, talanlar törətməkdə, erməni və gürcülərin xeyrinə addımlar atmaqda ittiham edirlər. Lakin bu ittihamlar əsassız və bu böyük hərbi dahisinə qarşı haqsızlıqdan başqa bir şey deyil.

Oğuzların XI əsrdən başlayan və 200 il davam edən köçləri Kiçik Asiyayı türklərin əbədi vətəni etmişdir (9, s.156). Oğuzlar günümüzdəki, müasir Azərbaycan, Türkiyə, İran, İraq və Türkmənistanda yaşayan türklərin əcdadlarıdır (12, s.7). Türk, islam və dünya tarixində xüsusi mövqeyə sahib Oğuz boylarından biri olan Əfşarlar XI əsrdən etibarən tarix səhnəsindəki, möhtəşəm fəaliyyətləri sayəsində adlarını zamanımıza qədər yaşada bilmişlər. Əvvəlcə onlar XII əsrin ikinci yarısında müasir İranın cənub-qərbindəki, Xuzistan vilayətində 40 illik tarixi olan Şumlaoğulları bəyliyiinin əsasını qoydular (1, s.99).

Sonra 1250-ci ildə Anadolunun cənubunda Qaramanoğulları bəyliyiini qurdular (2, s.25). Səfəvilər dövlətinin qurucusu olan yeddi əsas tayfadan biri – Əfşarlar XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar kimi böyük Cahangiri dünya və türk tarixinə bəxş etmişlər. Nadir şah Xorasanın Abıvərd-hüddud bölgəsində yaşayan Əfşarların Qırxlı obasından çıxmışdır (1, s.101). Qırxlı obasının Əfşarların hansı qoluna mənsub olması haqqında mənbələrdə məlumat yoxdur. Lakin məşhur türk tarixi tədqiqatçısı Faruq Sümər özünün “Səfəvi dövlətinin quruluşu və genişlənməsində Anadolu türklərinin rolu” əsərində Nadir şahın mənsub olduğu Qırxlı obasının Əbərli və ya Gündüzlü oymağından çıxdığını ehtimal edir (13, s.48).

Azərbaycanda və Anadoluda yaşayan Oğuz zümrələrinin, həmçinin Əfşarların qarışıq yaşaması, oymaqlar, camaatlıqlar, qəbilə halına parçalanması, xüsusilə də I Şah Abbasın dövründə yerdəyişmələri, sürgün edilmələri Qırxlı

obasının Əfşarların hansı qoluna mənsub olduğu sualını dəqiq cavablandırmağa imkan vermir. Lakin ən qədim zamanlardan bəri türk mədəniyyəti tarixindən bizə məlum olan Şu dastanındakı, “Qırx Tərhan” və “Dədə Qorqud” dastanlarındakı “Qırx İgid”, Qaraqalpaqların “Qırx Qız” dastanları Qırxlı obasının adının türklərdə xüsusi əhəmiyyəti olan 40 rəqəmindən götürüldüyünü göstərir. Eyni zamanda 40 rəqəminin İslam inancında da müqəddəs olduğunu görürük. Buna Qurani-Kərimdə 40 rəqəminin 3 surədə adının çəkilməsi, Həzrəti Məhəmmədə 40 yaşında peyğəmbərlik verilməsi, müsəlmanların sayının 40 olduqdan sonra İslam dinini açıq şəkildə bəyan edilməsini misal göstərmək olar.

Əfşarların Qırxlı obasının Abıvərd bölgəsinə haradan və nə vaxt gəldikləri məlum deyil. Lakin ehtimal edilir ki, X əsrdə Sırdərya çayının ətrafında yaşayan bu Oğuz boyu Böyük Səlcuq dövlətinin qurulması ərəfəsində qismən Xorasana köç etmiş və sahib olduqları köçəri mədəniyyətə uyğun olaraq yaylaq və qışlaq həyatı sürməkdə idi (1, s.105).

Türk dünyasının sonuncu böyük fəahi (S.B), Hind çaylarından Qafqaza qədər uzanan geniş bir ərazidə böyük imperiya yaradan Nadir şah Əfşar məhz belə köçlərin biri zamanı anadan olmuşdur (4, s.7). Atası İmamqulu bəy gələcəyin böyük fəahini atasının şərəfinə Nadirqulu bəy adlandırmışdır (1, s.106). Nadir şah Əfşarın münşisi və saray tarixçisi, XVIII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astrabadi “Tarixi-Nadiri” adı ilə tanınan “Tarixi-cəhangüşayi-Nadiri” əsərində Nadirin doğum tarixinin Hicri təqvimini (Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsi ilə başlanan tarixi sistem) ilə 1100-cü ilin məhərrəm ayının 28-də (1688-ci il 22 noyabr - S.B.), doğulduğu yerin isə müasir Bağdad şəhərinin şərqudə yerləşən Dəstgird sarayı olduğunu göstərir (10, s.36).

Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astrabadi Nadir şahın valideynlərinin kasıblığını nəzakətli dildə ifadə etsə də, Dəstgird sarayında doğulduğunu təsdiq etməsi öz himayəçisini ucaltmaq məqsədi daşıyırdı. Nadir Şahın atası İmamqulu bəy haqqında məlumatlar kasaddır. Lakin qaynaqların bəzilərində İmamqulu bəyin dərzi və ya kürkcü, bəzilərində isə çoban olduğu qeyd edilir (1, s.106).

Nadir şahın uşaqlıq illəri ilə bağlı mənbələrdə cüzi məlumatlar olsa da, məlumdur ki, o, mənsub olduğu “Qırxlı” obasının ənənəsinə uyğun olaraq ailəsi ilə birlikdə yazda yaylağa, payızda isə qışlağa köçüb atasına kömək edərdi. 13 yaşında atasını itirən Nadir şah anasına və özünə baxa bilmək üçün odun toplayır və onu bazarda sataraq kasıb güzəranını çətinliklə təmin edirdi (4, s.8).

Həyatının bu çətin anını heç vaxt unutmayan Nadir illər sonra Hindistanın fəthindən qayıdarkən ordusunu anadan olduğu kəndə gətirdi və burada qısa müşavirə keçirdi. Sərkərdələrinə keçmişindəki məhrumiyyət illərindən danışan Nadir onlara belə demişdi: “Artıq Tanrının lütf edib məni necə ucaltdığına

şahidisiniz, bu səbəbdən də bu gündən sonra kasıb insanları alçaltmayın!” (4, s.8).

Anası ilə birgə yaşayan Nadirin 17 yaşı olanda, 1704-cü ildə Xarəzmdən olan bir qrup quldur dəstəsi Xorasana basqın edərək onları əsir aparır (15, s.202). Özbək əsarətində anasını itirən Nadir 4 illik əsirlik həyatından sonra 1708-ci ildə qaçaraq Xorasana qayıtmışdır (1, s.106). Nadir şahın əsirlikdən qaçandan sonra Əfşar türklərindən olan Abıvərd hakimi Kosa Əhməd Baba Əli bəylə tanışlığına qədərki zaman kəsiyində quldurluq edərək qoyun oğrusu olmasını, karvanları soymasını qabardanlar Katalikos İrəvanlı Simon, Artemi Araratski, Şamaxılı Akop, Abrahan İrivanski kimi erməni müəllifləridir.

Şamaxılı Akop “Təhmasibqulu xanın səfərləri və şah seçilməsi” adlı əsərində yazır: “Muğan qurultayına gələn və evlərinə geri göndərilən bu axmaq zavallılar öz şahına belə acımayan, keçmişində karvan soyan, qoyun oğrusu olan bir hökmdarın bunlara da eyni şəkildə davranacağını anlamadılar. Çünki şahının evini yerlə yeksan edən və hətta onun bağbanını öldürən birisi onun bağını da darmadağın edəcək. Onlar öz çobanları tərəfindən canavarın qabağına atılan qoyunlardı” (4, s.26-27).

Erməni müəlliflərinin türk dünyasının sonuncu böyük fəthini çirkəbə bulaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq Nadir şah haqqında yazılmış şərq mənbələrində və ciddi tarixi araşdırmalarda bu məsələ öz təsdiqini tapmır.

Özbək talanlarından cana gəlmiş Əbivərd hakimi Babaəli bəy Nadiri yanına xidmətə dəvət edir. Nadir razılaşıır. Qısa zamanda bacarığı və cəsarəti ilə seçilən Nadir Baba Əli bəyin rəğbətini qazanır. Nadir əvvəl Eşikağası, sonra isə Minbaşı vəzifəsinə yüksələrək mühafizəçilərin başçısı olur və Baba Əli bəyin qızı ilə evlənir (1, s.107). Baba Əli bəylə tanışlıq və onun yanında xidmətə başlaması Nadirin həyatında əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi olur.

Nadirin çox təcrübəli sərkərdə olacağına inanan Baba Əli bəy 1717-ci ildə Nadiri 6 min nəfərlik ordusunun başçısı təyin etdi və Nadir bu ordu ilə 10 min nəfərlik Özbək ordusunu məğlub edərək onlardan 3 min nəfərini öldürmüş, çoxlu qənimət ələ keçirmişdi (4, s.9).

Bu qələbədən iki il sonra 1719-cu il aprel ayının 15-də Nadir şahın ilk övladı Rzaqulu Mirzə dünyaya gəlir (10, s.39). Rzaqulunun doğumundan bir neçə il sonra ilk xanımı vəfat edən Nadir Babaəli bəyin ikinci qızı Gövhərşad Bəyimlə evlənir və bu evlilikdən onun Nəsrullah və İmamqulu adlı iki oğlu dünyaya gəldi (1, s.107).

Nadir uzun illər qaynatası Baba Əli bəyə sədaqətlə xidmət edir və onun 1723-cü ildə baş verən ölümündən sonra Baba Əli bəyin bütün var-dövləti və qoşunu Nadirin ixtiyarına keçir (10, s.56). Nadir şahın həyatının Baba Əli bəyin ölümündən sonrakı bir neçə ili qarışıq və çoxlu ağlagəlməz rəvayətlərlə doludur. Lakin məlumdur ki, bəzi tayfadaxili ənənələrə görə Nadir qaynatasının mülkünə sahib ola bilmir.

Mənbələr və tarixi ədəbiyyatlar Nadirin Məşhədə gedib Sistan hakimi Məlik Mahmuda qoşulmasından da xəbər verirlər (14, s.27). Hesab edirəm ki, Nadirin türk dünyasının sonuncu böyük fəthliyinə gedən yolu məhz onun Sistan hakimi Məlik Mahmudla görüşündən sonra başlayır (S.B). Lakin bu yol haqqında aydın təssəvür formalaşdırmaq üçün Səfəvilər İmperiyasının tənəzzül illərində baş verən proseslərə diqqət yetirmək lazımdır.

Səfəvilərin son dövrünü səciyyələndirərkən onun tənəzzülünün ən əsas səbəblərindən biri kimi dövlət idarəçilik aparatının tamamilə saray xacələrinin nəzarəti altına keçməsinə qeyd etmək lazımdır (S.B). Məsələn bir fransız müəllifi mənbə xarakterli əsərində yazır: “Taxta çıxanda Hüseynin... yaxşı hökmranlıq etmək üçün lazım olan qabiliyyəti tamamilə yox idi... təbiətən sülhsevər, kövrək, ürəyiyumşaq, ədalətsevər..., tənbel idi, sakit həyat və tənhalığı sevirdi, əməyə nifrət edirdi, odur ki, dövlət işlərindən qaçırdı, bu işlərə yalnız hökmdarlığının ilkin illərində girişirdi; o da yalnız ona görə ki, camaat onun iş bacarmadığını zənn etməsin. Bütün işlərdə bir qayda olaraq, özünə yaxın olan, inandığı adamların məsləhətlərini qəbul edirdi. Şaha yaxın olan xacələr onun zəifliyini ilk olaraq duyur və getdikcə bundan öz xeyirlərinə istifadə etməyə başlayır, əllərindən gələni edirlər ki, (şahda) əyləncə və cahcələyə həvəs oyatsınlar. Əmək sevməyən və öz şöhrəti barədə çox az düşünən bir hökmdarda belə həvəs oyatmaq istəyi maneəsiz həyata keçir. Hüseynin mömin təbiəti əvvəlcə buna müqavimət göstərirdisə də, ...qısa müddət ərzində o, güclü təsir altına düşür, on il ərzində tamamilə dəyişir, hər gün həddindən artıq şərab içmək ucubətindən, səngiməyən əyləncələr səbəbindən dövlət işləri barədə eşitmək belə istəmir, şahlıq şöhrəti barədə qətiyyətlə narahat olmurdu. Beləliklə, dövlətin idarə olunması lənətə gəlmiş xacələrin əlinə keçir və onlar bədbəxt Hüseynin 27 illik hökmdarlıq dövründə öz bildikləri kimi hərəkət edirlər” (8, s.358).

Hesab edirəm ki, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər İmperiyasının iqtisadi və siyasi tənəzzülünün əsas səbəbləri Qəsr-i Şirin sülh müqaviləsindən sonrakı 100 il ərzində işğalçı müharibələrin aparılmadığı vaxtda, bunun nəticəsi kimi Səfəvi şahlarını dövlətin boşalmış xəzinəsini yalnız vergilərin amansızcasına artırılması hesabına doldurmaq yönündə apardıqları siyasət və Xacələrin pozucu təsiri idi.

Vəziyyətdən çıxmaq və Səfəvi sülaləsinin süqutunun qarşısının alınması üçün yollar axtarırdı. Şah, saray əyanları, dövlət məmurları böhrandan çıxışın yeganə yolunu vergiləri artırmaqda tapdılar. Bu məqsədlə onlar yeni vergilər təyin edir, vergilərin toplanmasını daha da sərtləşdirirdilər. Şah Sultan Hüseyn vergi sistemini qaydaya salmaq məqsədi ilə 1699-1702-ci illərdə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınmasını həyata keçirdi (3, s.380). 3 il davam edən vergi islahatı gözlənilən nəticəni vermədi, əksinə vergilər 3 dəfə artırıldı. Bu azmış kimi əvvəldən qalan 3 ilin vergilərinin də toplanılmasına başlandı (7,

s.232). Eyni zamanda 1700-1703 cü ildə Azərbaycanda, xüsusilə də Şirvanda baş vermiş quraqlıq illəri ölkədə dəhşətli aclıq baş verməsi ilə nəticələndi (3, s.380).

Ölkə çox ağır siyasi və iqtisadi böhran içində idi. Tarixçi Yevgeni Zevakin Səfəvilərin bu dövrün belə səciyyələndirir: “Şübhəsiz ki, XVII əsrin II yarısının başlanğıcında başlanan tənəzzülün əsas səbəbi İran (Səfəvi - S.B.) feodalizminin sosial böhranı və bununla əlaqədar kəndlilərin istismarı, əzilən əşağılərin hakim feodal yuxarılərinə qarşı sinfi mübarizəsinin güclənməsi idi. İkinci səbəb isə Avropa sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar istehsalın və İran sənətkarlıq məhsullarının xaricə ixracının məhdudlaşdırılması olur” (8, s.355).

İngilis tarixçisi, eyni zamanda şərqşünası Lourens Lokkart Səfəvilər İmperiyasının tənəzzülünü Sultan Hüseynin şahlığa başlaması ilə əlaqələndirir. O yazır: “1694-cü ildə Sultan Hüseynin şahlığa başlaması ilə Səfəvi sülaləsinin məhvi möhürləndi. Onun xarakteri sələflərininkindən təzadlı şəkildə fərqlənirdi. Belə ki, həlim xasiyyətli, yumşaq ürəkli olan bu şəxs hətta hər hansı heyvanın axan qanını gördükdə böyük təşvişə düşərmiş. Bu şəxs qətiyyənlə öz şəxsi hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi haqqında düşünmürdü və demək olar ki, ambisiyalardan xali idi. Qıtası, Sultan Hüseyn taxt-tacdan daha çox rahiblik həyatı üçün yararlı idi” (8, s.353-354).

Bütün bunlar, Əfqan üsyanları, eləcə də dövlət idarəçiliyi sahəsindəki uğursuzluqlar, ilk növbədə, Şah Sultan Hüseynin səriştəsizliyi, qətiyyətsizliyi, Şah II Təhmasibin isə güclü ordusunun və maddi imkanlarının olmaması Səfəvilər İmperiyasını uçuruma aparən ən başlıca səbəblər idi (S.B).

Nə vaxtsa I İsmayılın əsasını qoyduğı, I Təhmasibin gücləndirdiyi, I Abbasın isə şərqin ən qüdrətli dövlətinə çevirdiyi Səfəvilər imperiyasına xilaskar lazım idi və bu xilaskar da Nadir şah Əfşar oldu. Səfəvilər dövlətinin uçuruma yuvarlandığı bir vaxtda Əbivərdə silahlı dəstəyə başçılıq edən Nadir Əfşarı elə Səfəvilərin düşdüyü çətin vəziyyətdən faydalanaraq Məşhəd və ətrafını ələ keçirən, öz mənşəyini Səfəvilər sülaləsinə bağlayan Sistan hakimi Məlik Mahmud öz dəstəsinə dəvət etdi (1, s.107).

Dəvəti qəbul edən Nadir Məşhədə gələrək öz dəstəsilə birlikdə Məlik Mahmudun xidmətinə keçdi. Lakin Səfəvi dövləti daxilindəki hərc-mərclikdən və bir çox yerli xanların, əyanların qətiyyətsizliyindən çox məharətlə istifadə edən Məlik Mahmudla Nadirin ittifaqı uzun sürmədi. Bir tərəfdən Nadirin qoşun daxilindəki nüfuzunun artması Məlik Mahmudu qorxuya salırdısa, digər tərəfdən də Məlik Mahmudun özünün yarıtmas hakimiyyəti Nadirin ona qarşı barışmazlığını gücləndirirdi. Bunun labüd nəticəsi kimi çox keçmədən Nadir Əfşar, şilərin müqəddəs şəhəri olan Məşhədi Məlik Mahmud Sistanlının əlindən almaq üçün sonuncu ilə mübarizəyə başladı. Amma hələlik Nadir bu mübarizədə qalib ola bilmədi və Əbivərdə qayıtdı. Məlik Mahmudla mübarizəni müvəqqəti dayandıran Nadir Məşhədi almaq arzusundan bir müddət əl çəkərək

əmrindəki qüvvələrlə Kelat qalasını, daha sonra isə Dərəgöz və ətrafını ələ keçirdi (1, s.108).

Nadirin Əbivərddə və Kelatda möhkəmlənməsi təbii idi. Kelat öz təbii-coğrafi xüsusiyyətləri etibarilə müdafiə olunmaq üçün münasib bir ərazi olmaqla yanaşı, həm də Nadir az qüvvə ilə burada daha yaxşı müdafiə oluna bilərdi. Yaranmış vəziyyət də Nadirdən belə bir etibarlı yerə sığınmasını tələb edirdi. Çünki Məlik Mahmudun Nadirin məhvi üçün ciddi tədbirlərə əl atacağı şübhəsiz idi.

Nadir ilk əvvəl Xorasan bölgəsində yaşayan Əfşar dəstələri ilə Çeşmgəzək kürdlərini və əşirət qüvvələrini əmri altına toplayaraq Məlik Mahmudla həlledici mübarizəyə başladı. Nadir mühüm uğurlar əldə etsə də, Məlik Mahmuda qarşı mübarizədə qalib ola bilmədi və onun Məşhədi tutmaq cəhdi yenə uğursuzluqla nəticələndi.

Elə bu dövrdə Şah II Təhmasibin güclü ordusunun və sərkərdəlik məharətinin olmaması üzündən Səfəvilər dövləti demək olar ki, süquta uğramış, onun ərazisi əfqanlar, osmanlılar və ruslar tərəfindən qəsb edilmişdi. Doğrudur, şah II Təhmasib, bəzi feodalların köməyi ilə dövlətin bir sıra vilayətlərində möhkəmlənə bilsə də, Astrabadla bərabər Mübarəkabadın hakimi olan türk qacar tayfasının başçısı Fətəli xan Qacar və sonralar Nadir şah Əfşar kimi tanınan, şərhin ən qüdrətli imperiyalarından birinin banisi olmuş Nadirlə birləşənə qədər öz hakimiyyətini bərpa edə bilməmişdi.

Nadirin sonrakı həyatı Təhmasib şahla olan ittifaqı ilə bağlıdır. Böyük Səfəvilər xanədanının son şahlarından olan II Təhmasiblə birləşənə qədər Nadir kifayət qədər zəngin döyüş yolu keçmişdi. Şah Təhmasibi onunla birləşməyə sövq edən də məhz Nadirin döyüş təcrübəsi və şücaətli olması idi.

II Təhmasibə gəlincə isə, o, Səfəvi Qızılbaş dövlətinin sayca onuncu hökmdarı və şah Sultan Hüseyinin üçüncü oğlu idi (5, s.221). Atası Şah Sultan Hüseyin ailə üzvləri ilə birlikdə əsir alındıqdan sonra 18 yaşlı Təhmasib Mirzə özünə sadıq olan azsaylı qoşunlarla Qəzvinə möhkəmlənməyə çalışdı. Şəhər Gilzaylar tərəfindən işğal olunduqdan sonra isə ölkənin içərilərinə çəkildi. Atası Əfqanlar tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra nəyin bahasına olursa olsun, Səfəvi taxtını işğalçıların əlindən almaq istəyirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir Əfşarla II Təhmasib ölkəni işğalçılardan azad etmək üçün bir neçə il birgə mübarizə aparmışdılar. Atasının ölümündən sonra özünü şah elan edən Təhmasib yaxşı anlayırdı ki, onun qarşısında Əfqan ağalığına son qoymaq kimi tarixi missiya durur. Lakin təklənən, qonşu dövlətlərdən heç bir yardım almayan Təhmasib üçün hər hansı bir uğur qazanmaq olduqca çətin idi. Ona görə də o, Astrabad qacarlarının rəhbəri Fətəli xanı Simnan hakimi təyin edərək ondan Gilyazlara (Əfqanlara) qarşı mübarizə aparmaq üçün kömək istədi (1, s.111).

Fətəli xan Qacar kifayət qədər bacarıqlı və təcrübəli bir şəxs idi. Onunla birləşmək Təhmasibin imkanlarını xeyli artırdı. Bu səbəbdən də öz növbəsində Fətəli xan da yaxşı anlayırdı ki, əgər II Təhmasiblə birləşməsə və vəziyyət bu cür davam etsə, o, öz hakimiyyətini və torpaqlarını itirəcək (S.B). II Təhmasib Fətəli xan Qacarı əvvəlcə dövlət vəkili, sonra qoşunlarının sipəhsaları (baş komandanı) təyin etsə də (14, s.125), onların bu müttəfiqliyi bir nəticə vermədi.

Hesab edirəm ki, bu uğursuzluğun bir neçə səbəbi var idi. Əvvəla, Fətəli xan Qacar tutduğu mövqeyindən və bacarığından istifadə edərək tezliklə Təhmasibi özündən asılı hala salmaq istəyirdi və bu istəyinə də nail ola bildi. Zəif iradəli atası Şah Sultan Hüseyn kimi Təhmasib də qətiyyətli bir şəxs deyildi və onun yumşaq xasiyyətli olması Fətəli xan Qacarla olan münasibətlərində də özünü göstərirdi. Əslində, Fətəli xan Qacar söz sahibi idi və onun iradəsi Təhmasib tərəfindən qəbul olunurdu. Dövrün qaynaqları bildirirdilər ki, Şah Təhmasib Mirzə olsa da, o, sanki Fətəli xan Qacardan qorxur və onun yanında məhbus təsiri bağışlayırdı.

Fətəli xan Qacarı Təhmasiblə birləşməyə sövq edən amillər daha çox onun gələcək planları ilə bağlı idi. Fətəli xan yaxşı başa düşürdü ki, yad qüvvələr tərəfindən devrilən Səfəvi xanədanının yerlərdə tərəfdarları çoxdur. Onları asanlıqla Təhmasib ərafında birləşdirib yad qüvvələrə qarşı mübarizəni genişləndirmək və Səfəvilər hakimiyyətinin əvvəlki nüfuzunu bərpa etmək olar. Belə olan təqdirdə Təhmasib sarayının ikinci şəxsi kimi Fətəli xan Qacarı da nüfuzu və imkanları xeyli genişlənə bilərdi.

Müttəfiqlərin uğursuzluğunun başqa bir səbəbini səciyələndirdikdə qeyd etmək lazımdır ki, Fətəli xan Qacarı Təhmasib yanında geniş nüfuza malik olması, iddialı və heç kimlə hesablaşmayan davranışları Təhmasibin ətrafında olanların heç də xoşuna gələ bilməzdi. Bunu onlar öz mənafeələrinə təhlükə kimi qəbul edir və ona görə də Təhmasibin əhatəsi ilə Fətəli xan Qacar arasında gizli bir çəkişmə yetişməkdə idi.

Gələcəkdə II Təhmasiblə müttəfiq olan Nadir Əfşar Fətəli xan Qacarla mübarizəsində bu gizli çəkişmədən məharətlə istifadə etdi. Fətəli xan Əfşarın təsirindən azad olmaq və itirilmiş Səfəvilər İmperiyasının qüdrətini bərpa etmək istəyən II Təhmasib məirbaşı (yüzbaşı) Həsənəli bəyi Xorasan bölgəsinə şöhrəti günbəgün artan Nadir Əfşara elçi göndərərək ondan kömək istədi (1, s.112).

Heç şübhəsiz ki, Nadirin Xorasan hakimi Məlik Mahmudla gərgin münasibətdə olması da II Təhmasibə məlum idi və o, bu məqamdan da yararlanmaq istəyirdi. Nadir də II Təhmasibin köməyi ilə Məlik Mahmudu məğlub etmək istəyirdi. Nadir II Təhmasibin elçisini böyük hörmətlə qarşıladı və Şahın təklifini qəbul edərək 1726-cı il sentyabrın 2-də ona qoşuldu (14, s.127).

Şah Təhmasib üçün Nadirin sədaqəti vacib idi. Amma bu bir vaxtlar güzəranını bazarda odun satmaqla çox çətinliklə təmin edən Nadirin özü üçün

daha vacib görünürdü. Çünki şah ona sadə yerli şöhrətdən daha artığını vəd edirdi. Bu zaman Nadirin 38 yaşı var idi və görüş əsnasında şah Nadirə Gilyazları və digər düşmənləri ölkədən qovmağı tapşırırdı. Nadir isə öz növbəsində II Təhmasibə sədaqətli olacağını bildirərək Səfəvi dövlətinin torpaqlarını işğal etmiş gilyazları, rusları, osmanlıları ölkədən qovaraq imperiyanın əvvəlki qüdrətini qaytaracağına and içdi. II Təhmasibə çox yaxşı təsir bağışlayan Nadirə görüşdən sonra “Təhmasibqulu xan” ləqəbi verildi (1, s.113).

Təhmasibqulu xan ləqəbini qazanan Nadir çox yaxşı anlayırdı ki, qarşısında qoyduğu hədəfləri qət etmək çox çətin olacaq. Çünki qarşıda Nadiri işğalçıların ölkədən qovulması vəzifəsinin mürəkkəbliyi ilə bərabər, niyyəti elə onun niyyəti qədər böyük olan Fətəli xan Qacarın şəxsində çox təhlükəli mübarizə dururdu (S.B).

Beləliklə, II Təhmasibin etimadını qazanan Nadir şahlığa gedən yolla irəliləməyə başladı. Nadirin ilk hədəfləri Məlik Mahmudu məğlub etmək, Əfqanları ölkədən qovmaq idi. İlk addım kimi ölkə üçün birinci dərəcəli vəzifə kimi şərqdən gələn təhlükələri zərərsizləşdirməyə başladı.

1726-ci ilin sentyabr ayında Təhmasibqulu (Nadir) iki qüdrətli tərəfdarı ilə birgə Məşhədə yola düşdü və on gündən sonra onlar Xoca Rəbi türbəsinin yaxınlığında düşərgə saldılar (10, s.46). Məşədin mühasirəsindən əvvəl Məlik Mahmuda təslim olmaq təklifi göndərilsə də, o, bu təklifi rədd etdi və qala mühasirəyə alındı.

Lakin Məlik Mahmudun qala daxilində müdafiə işlərini gücləndirməsi və öhdəsində olan toplardan geniş istifadə etməsi Şah Təhmasibin qoşunlarının qalaya yaxınlaşmasını xeyli yubandırdı. Eyni zamanda mühasirə zamanı II Təhmasibin Nadirə daha çox üstünlük verməsi əvvəldən Nadir xanla Fətəli xan arasında olan rəqabəti qabardaraq bu iki böyük şəxsiyyətin qədərini müəyyən etdi. II Təhmasibin onun haqqında müsbət fikirdə olmadığını anlayan Fətəli xan Qacar şiddətli qış və ərzaq qıtlığı səbəbi ilə ərzaq toplayaraq baharda təkrar geri qayıtmaq bəhanəsi ilə müttəfiqləri Məşhəd önündə buraxaraq Astarabada getmək istədi. Lakin xəyanətdə günahlandırılaraq qətlə yetirildi (1, s.122).

Beləliklə, dediklərimiz Nadir şahı hakimiyyətə aparan yolda onun rastlaşdığı ardıcıl çətinlik və maneələr, onların necə aradan qaldırılması haqqında ən qısa şəkildə olsa belə təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Eyni zamanda təsəvvür etmək belə çətinlikdir ki, əgər şərh etdiyimiz hadisələr, təhlil etdiyimiz məqamlar birdən başqa tərzdə, ayrı yolla baş vermiş olsaydı, onda tək Nadirin yox, türk dünyasının, ən azı onun sərhədlərini bərpa etdiyi dövlətin və orada yaşayan insanların aqibəti necə olardı?

Hesab edirəm ki, məqalədə Nadir şahla bağlı müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Amma onu da qeyd edim ki, mövzu ilə bağlı hər

şeyi deyildiyi kimi də qəbul etmək doğru olmazdı. Bu, o deməkdir ki, Nadiri hakimiyyətə aparan yolun bəlkə də ən əsas, ən çətin illəri qarşıda idi.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdurrahman Ateş*. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri. Altınpost yayıncılık. Ankara, 309 s.
2. *Adnan Menderes Kaya*. Avşar Türkmenleri. Geçit Yayınları. Kayseri. 2004, 164 s.
3. Azərbaycan tarixi. XIII-XVIII əsrlər: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 590 s.
4. *Arunova Marianna*. Nadir Şah Avşar. İstanbul: Selenge yayınları, 2015, 275 s.
5. *Bayramlı Ceyhun, Zifəroğlu Vüqar*. Azərbaycan hökmdarları: Səfəvilər. Oğuz Müstəqil araşdırmaçılar qrupu. Bakı, 2015, 210 s.
6. *Cahangir Hüseyin Əfşar*. Azərbaycan Nadir şah Əfşar dövləti. Bakı, 2014, 256 s.
7. *Cəbiyev Qafar, Allahverdiyev Səttar*. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 621 s.
8. *Dadaşova R.İ.* Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2003, 393 s.
9. *İbrahim Kafesoğlu*. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken yayınları, 1977, 454 s.
10. *Lourens Lökkart*. Nadir Şah. Bakı: Qanun, 2013, 550 s.
11. *Məmmədov Süleyman, Mirzəyev Elman*. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: ADPU, 2016, 199 s.
12. *Prof. Dr. Faruk Sümer*. Oğuzlar (Türkmenler). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, 574 s.
13. *Prof. Dr. Faruk Sümer*. Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Türk Tarih Kurumu. Ankara, 2018, 265 s.
14. *Süleymanov Mehman*. Nadir şah. Tehran: İrani. 2010, 741 s.
15. *Иванов М.С.* История Ирана. Москва: Издательство МГУ, 1977, 487 с.

Redaksiyaya daxil olub 30.01.2020